

קידום חינוך לחיים משותפים בהכשרת סטודנטים להוראה

לשוויין ושותפות ע"ה. למساواة والشراكة ج.م.
Sikkuy-Aufoq For a Shared and Equal Society R.A.

המכללה האקדמית בית ברל
الكلية الأكاديمية بيت بيرل
Beit Berl College

המרכז לקידום חיים משותפים
المركز لتطوير الحياة المشتركة

קידום חינוך לחיים משותפים בהכשרות סטודנטים להוראה

מחקר וכתביבה:

המכללה האקדמית בית ברל: ד"ר וורוד ג'יוסי, מנהלת המרכז לחיים משותפים; גיא ברק, ממונה תקווה ישראלית; רוני מסרנו, מנהלת אדמיניסטרטיבית, המרכז לקידום חיים משותפים.
עמותת סיכוי-אופוק: ח'ולוד אדרס, מנהלת שותפה במחלקה לחברה משותפת; יעלה מזור, רכזת חינוך לחיים משותפים.

אנו מודים על שעות הייעוץ והחשיבה המשותפת:

המכללה האקדמית בית ברל: פרופ' יולי תמיר, נשיאת המכללה; פרופ' עלי ותד, סגן הנשיאה לעניינים אקדמיים; ד"ר אילנה פאול בנימין, דיקאנית הפקולטה לחינוך; פרופ' קוסאי חאג' יחיא, ראש המכון האקדמי ערבי לחינוך; פרופ' נורית בוכוויץ, דיקאנית הפקולטה לחברה ותרבות; גיא בן נר, דיקן הפקולטה לאמנויות, שרה קרמר, ראש המחלקה לקשרי חוץ ופתוח משאבים.
עמותת סיכוי-אופוק: אמג'ד שביטה ועופר דגן מנכ"לים שותפים; עידן רינג, מנהל שותף במחלקה לחברה משותפת.

עריכת לשון: נעמי גליק-עוזרד

עיצוב גרפי: אוסו באיו

נייר זה מופיע בערבית באתר האינטרנט של עמותת סיכוי-אופוק: www.sikkuy-aufoq.org.il
וכן של המרכז לקידום חיים משותפים במכללת בית ברל
<https://www.beitberl.ac.il/centers/meshutafim/pages/default.aspx>
מותר ורצוי לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה תוך ציון מפורט של המקור.
אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעמותה.

פרסום זה הופק בשותפות עם

ותודות לתרומתם הנדיבה של

Lois and Richard England Family Foundation Alan B. Slifka Foundation

משרדי סיכוי-אופוק חיפה

דרך אלנבי 77
ת.ד. 99650 חיפה 31996
טל': 04-8523188
פקס: 04-8523065
haifa@sikkuy-aufoq.org.il

משרדי סיכוי-אופוק ירושלים

המשוררת רחל 17
בית הכרם: ירושלים 96348
טל': 02-6541225
פקס: 02-6541108
jerusalem@sikkuy-aufoq.org.il

**המרכז לקידום חיים משותפים
במכללה האקדמית בית ברל**

טלפון: 09-7473183
ronny@beitberl.ac.il

תוכן עניינים

4	מבוא
6	קידום חינוך לחיים משותפים בהכשרות סטודנטים להוראה – הנחות יסוד
7	פרק א': מסמך המלצות למדיניות בהובלת מכון מופ"ת - קידום תפיסת אזרחות משותפת בהכשרת עובדי הוראה
8	חסמים המונעים קידום חינוך לחיים משותפים
9	המלצות למדיניות משרד החינוך לקידום חיים משותפים בישראל
16	פרק ב': מודל מקיף לחיזוק ולהעצמה של החינוך לחיים משותפים במכללה האקדמית בית ברל
17	קידום חיים משותפים באמצעות הסגל האקדמי והסגל המנהלי
17	קידום חברה וחיים משותפים בתחומי הוראה, מחקר ופיתוח אקדמי
18	קידום חיים משותפים במסגרת תחומי לימוד
20	קידום חיים משותפים במרחב הציבורי
20	קידום חיים משותפים באמצעות פעילות בלתי פורמלית לסטודנטים ולסגל המכללה
22	מקורות תקציביים

החברה בישראל מרובת תרבויות ומאופיינת בריבוי שסעים, כאשר המרכזי והעמוק שבהם הוא השסע הלאומי.¹ לסכסוך הישראלי-פלסטיני יש השפעות עומק, והוא נותן את אותותיו גם ביחסי הגומלין בין אזרחי המדינה היהודים לערבים. אי השוויון בין יהודים למיעוט הערבי-פלסטיני בישראל, שמונה כחמישית מכלל האזרחים במדינה, מוטמע בכל מוסדותיה וביטוייו רבים: בתעסוקה, בהכנסה לנפש, בהשכלה, בערוצי מוביליות חברתית ועוד.² מערכת החינוך בישראל התעצבה במסגרת קווי מתאר אלה כמערכת מפוצלת על רקע מגזרי, וההפרדה הלאומית הייתה עיקרון מארגן שלה. להפרדה זו יש מחיר חברתי גבוה. הדבר נכון ביחס לתת-קבוצות בתוך החברה היהודית ונכון שבעתיים כאשר מדובר בהפרדה בין אזרחים ערבים ליהודים. בשל ההפרדה הגיאוגרפית, החברתית והשפתית, יהודים וערבים לא פוגשים זה את זה ולא נחשפים זה לתרבותו של זה. ומעבר לזה, הפער אינו סימטרי בשל יחסי הכוח בין רוב למיעוט. ערבים כקבוצת מיעוט נדרשים ונוטים להכיר את החברה והתרבות היהודית, בעת שעל התרבות הקולקטיבית שלהם הם לומדים מעט מאוד כחלק מן החינוך הפורמלי, וממעטים לעסוק בזהות הפרטיקולרית כבני מיעוט ילידי במדינה.³ יהודים, לעומת זאת, אינם לומדים על החברה הערבית, וההיכרות שלהם עימה ניזונה לרוב ממקורות מידע שטחיים, ומאופיינת בריבוי סטריאוטיפים והנחות יסוד מוטעות.

פערי הידע והחשיפה שאינם סימטריים עומדים בבסיסו של כל מפגש בין ערבים ליהודים, גם בתוך תכניות לימודים להשכלה גבוהה. פערים אלו מזינים ומחריפים את חוסר האמון והניכור בין שתי האוכלוסיות, ותורמים להגברת המתחים בין ערבים ליהודים, במיוחד בצל הסכסוך הלאומי הפעיל שמוסיף ומחריף את המתח. מציאות זו מחייבת את מערכת החינוך לפעול על מנת להטמיע תכנים שיקדמו חינוך לחיים משותפים, תוך שימת דגש מיוחד על התמודדות עם השסע הלאומי וביטוייו: חינוך להכרת האחר, מתן כלים להתמודדות עם גילויי גזענות וניכור ואימוץ ערכי שוויון וחופש הביטוי. יש חשיבות רבה לקידום חינוך שמחזק חיים משותפים בין כלל האזרחים כבר מגיל צעיר, אך מורים מעידים על עצמם שאין להם די כלים לקידום חינוך לחיים משותפים באופן זה.⁴

1. ד' בלאנדר: **שסעים ישנים וחדשים בחברה הישראלית – מבט מסקרי דעת קהל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018.

2. א' יער, ז' שביט ואחרים: **מגמות בחברה הישראלית**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2003.

3. א' אגבאריה ו' ג'בארין: **דוחות קבורים: השלכות הפוליטיקה של הזלזול על החינוך הערבי בישראל. בתוך ד' אבנון (עורך), חינוך אזרחי בישראל (עמ' 106-146)**. עם עובד, תל-אביב, 2013.

4. ע' הלפרין ואחרים: **יחסם של מורים והורים לשיח בבית הספר בנושאים שנויים במחלוקת**, הבינתחומי הרצליה 2016.

בראשית שנת 2021 קבעה לראשונה המועצה להשכלה גבוהה כי יש להכשיר מורים כך שיוכלו להשפיע על האופן שבו מערכת החינוך מכינה את תלמידיה לחיים בחברה משותפת. מתווה ההכשרה החדש להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל,⁵ שפרסמה המועצה להשכלה גבוהה בפברואר 2021, קבע שחינוך למניעת גזענות, טיפוח ערכים דמוקרטיים וחינוך לחיים משותפים יהיו תכנים מחייבים כמרכיבי ליבה בתחומי החינוך, ההוראה וההכשרה הקלינית. זהו אינטרס של מערכת החינוך המחויבת לכלל התלמידות והתלמידים בישראל ואמונה על חינוכם להיות אזרחים פעילים בחברה.

בעקבות המתווה, פרסם משרד החינוך בנובמבר 2021 חוזר להכשרות מורים לחינוך לחיים משותפים ונגד גזענות, המפרט את עקרונות המשרד ומציע פעולות בארבעה ממדים שונים בכל מוסד ומוסד: מבני, מוסדי, בין-אישי ואישי.

מסמך זה מציג תוצרים של שני מהלכים שהתנהלו במקביל בשנת 2021.

חלקו הראשון הוא תוצר של עבודת צוות מדיניות חיים משותפים שהתכנס תחת פורום אי-שוויון בחינוך בהובלת ליאת אוליאל, מו"פ התנסות בהוראה, מכון מופ"ת. פרק זה, שהוגש למשרד החינוך, נועד לספק תמונה רחבה של חסמים והמלצות למדיניות למשרד החינוך בנושא קידום תפיסת אזרחות משותפת בהכשרת עובדי הוראה.

חלקו השני של המסמך הוא תוצר של עבודה משותפת בין צוות המרכז לקידום חיים משותפים במכללה האקדמית בית ברל לצוות עמותת סיכוי-אופוק. ההמלצות גובשו לאחר התייעצויות ושיחות למידה עם גורמים מקצועיים בתוך המכללה ומחוצה לה, ועל כך אנו מודים להם. אמנם, המכללה פועלת מזה שנים לקידום חינוך לחיים משותפים ומימוש של חברה משותפת בפועל בתוך הקמפוס. פרק זה מציע מודל מקיף לחיזוק ולהעצמה של החינוך לחיים משותפים במכללה עם דגש יהודי-ערבי. זהו מודל יישומי המבוסס על הנחות יסוד ערכיות ומכיל פירוט של החסמים בקמפוס המעודד חינוך לחיים משותפים, יחד עם המלצות ישימות להתמודדות איתם. המודל נועד לסייע למוסדות נוספים ביישום חוזר משרד החינוך ובקידום חינוך לחיים משותפים בהכשרות, ולתת כלים פרקטיים להתמודדות עמוקה וממוקדת עם השסע הלאומי, אשר מהווה את האתגר הגדול ביותר בפני המוסדות.

המודל שיפורט כאן מותאם למכללה האקדמית בית ברל בעת הזאת, והוא בוודאי אינו המודל היחיד האפשרי. אנו מזמינים את יתר המכללות והתוכניות להכשרת מורים להרחיב את החשיבה, ליזום ולייצר תוכניות עבודה נוספות לחיזוק החינוך לחיים משותפים – הן ברמת התשתית המוסדית והן ברמת התכנים הפדגוגיים.

5. ר' ודמני וע' ענבר (יו"ר משותפות): דוח ועדת המומחים לבחינת מבנה ומתווה ההכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, המועצה להשכלה גבוהה, 2021

אנו מברכים על כך שמשרד החינוך הטמיע בחוזר הכשרות המורים חלק נכבד מן ההמלצות שנכתבו כאן. יחד עם זאת, נדגיש כי החוזר מתייחס לתחום של הכשרות מורים בלבד, ולכן ראוי שהמשרד יקדם מהלך משלים לפיתוח המקצועי של עובדי ההוראה שכבר נמצאים בתוך המערכת, וכי הפעולה לא תהיה שלמה עד שמשרד החינוך יציב רף דומה ויעדים ברורים למימוש ולביטוי התכנים בתוך מערכת החינוך עצמה גם לכלל בתי הספר.

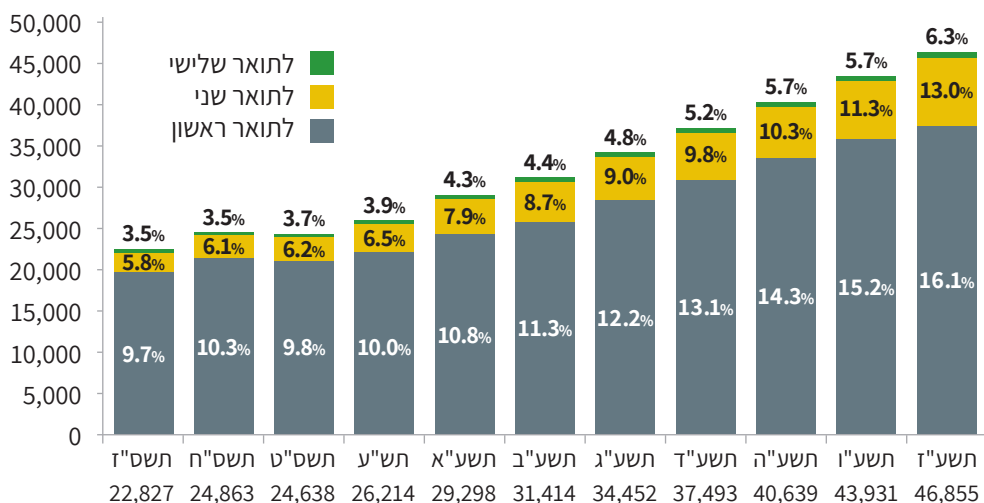
קידום חינוך לחיים משותפים בהכשרות סטודנטים להוראה

להלן חלק מהנחות היסוד שלנו בבחירת ההמלצות המפורטות במסמך. הנחות יסוד אלו מסבירות כיצד ההמלצות הללו יוכלו לענות על האתגרים שתוארו במבוא.

תפקידה של מערכת החינוך לעסוק בחינוך ערכי יחד עם התכנים הלימודיים, כך גם על פי דמות הבוגר של משרד החינוך. התמודדות עם ערכים וסוגיות בוערות מאפשרת פניות ללמידה ומקדמת גם הישגים לימודיים.	מורים לעתיד שיהיו בוגרי מערכת הכשרה בעלת מאפיינים המקדמים חינוך לחיים משותפים, יקבלו כלים להוביל שינוי בקרב תלמידיהם. בוגרים אלה יהיו מוכנים לעבוד במגזרי חינוך שונים ויכללו לבנות גשרים ביניהם לטובת חינוך חברה המושתתת על קידום חיים משותפים בין ערבים ליהודים.
היכרות מתמשכת ורחבה של תלמידים ואנשי חינוך יהודים עם החברה הערבית – באמצעות לימוד שפה, תרבות עכשווית, מורשת, זהות, נרטיב והיסטוריה והיכרות בין-אישית - תוכל להפחית דעות קדומות, זרות ופחד, ולקדם יחסים שוויוניים בין ערבים ליהודים בישראל, המבוססים על כבוד ואמון.	היום, רק כ-2% מכלל המרצים במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל הם ערבים. חוקרים, מרצים, מדריכים פדגוגיים ועוזרי הוראה ערבים יהיו מודל לחיקוי בעבור הסטודנטים הערבים והיהודים ויוכלו להביא ליחסים שוויוניים יותר. כמו כן, מעורבות אנשי סגל ערבים בתוכניות הלימודים וההכשרה תרחיב את נקודות המבט המחקרית והחינוכית.
יש להעצים את הביטחון העצמי ואת תחושת המסוגלות בקרב תלמידים בחינוך הערבי בישראל. ניתוק משורשים תרבותיים לאורך זמן מהווה חסם בקידום שוויון, ואילו עיסוק בזהות אישית וקולקטיבית מורכבת, יש בו כדי לקדם אמון, לאפשר אזרחות פעילה ויוצרת ובכך גם לחזק את השותפות.	

בישראל יש 29 מוסדות ומסלולים להכשרת מורות ומורים במכללות ובאוניברסיטאות. קהל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה השתנה באופן ניכר בעשור האחרון. מספר הסטודנטים הערבים בכלל התארים גדל ב-80%⁶. לפיכך, האקדמיה היא לעיתים קרובות ההזדמנות הראשונה לאינטראקציה יומיומית מתמשכת. ללא התערבות חינוכית, המפגש בין סטודנטים ערבים ליהודים עלול לחזק סטריאוטיפים ולהעצים את אי האמון. עיבוד, תיווך והוספת ידע בנוגע לקבוצה השנייה חיוניים על מנת לשנות את יחסי הכוחות לטובת יחסים שוויוניים המקדמים חברה משותפת.

סטודנטים ערבים במערכת ההשכלה הגבוהה תשס"ז-תשע"ז 2008-2018

** תיאור הטבלה:

בשנה"ל תשס"ז-2008 למדו במערכת ההשכלה הגבוהה כ-23,000 סטודנטים ערבים, ואילו בשנה"ל תשע"ז-2018 כבר למדו בה כ-47,000 סטודנטים ערבים.⁷ בלימודי התואר הראשון חל בשנים אלה גידול של 60% בייצוג הסטודנטים הערבים באקדמיה: בשנה"ל תשע"ז-2018 חלקם באקדמיה בכלל התארים כבר עמד על 15.1%, לעומת 9.3% בלבד בשנה"ל תשס"ז-2008.

6. ראו טבלת נתונים מפורטת

7. על פי נתוני מל"ג וות"ת (2018)

מסמך המלצות למדיניות בהובלת מכון מופ"ת - קידום תפיסת אזרחות משותפת בהכשרת עובדי הוראה⁸

מבוא

מציאות החיים בישראל 2021 מקוטבת ומפולגת. החברה הישראלית מתקיימת בהפרדה כמעט מלאה בין קבוצות חברתיות שונות בישראל, וכן בין שתי החברות הלאומיות - ערבים ויהודים. הפרדה הבאה לידי ביטוי, בין השאר, במגזרי חינוך נפרדים ומופרדים. מערכת החינוך היא בעלת תפקיד מרכזי בהפחתת הניכור וחתימה לקידום חיים משותפים, ועליה להבטיח כי לנשות ולנשי החינוך הידע והכלים לחינוך לחיים משותפים ונגד גזענות. במקביל, על מערכת החינוך לעודד באופן מפורש את עובדי ההוראה לשימוש בידע ובכלים אלו, על מנת לבסס הטמעת ערכים דמוקרטיים בתוכנית הלימודים של כל תלמידה ותלמיד בישראל.

חרף תפקידה המכריע של מערכת החינוך בקידום חיים משותפים, נראה כי מזה שנים משרד החינוך מזניח את הנושא ונמנע מתעדוף החינוך לערכים דמוקרטיים כמו סובלנות, שותפות ושוויון ומניעת גזענות. הדבר בא לידי ביטוי בכך שאין חוזר מנכ"ל המתייחס לנושא, אין תקציביים ייעודיים ומשאבים משמעותיים (לא בהכשרת עובדי הוראה, לא בהשתלמויות מורים ולא בשעות הוראה), ואין אמירה חד-משמעית בנוגע לחשיבות קידום ערכים אלו במסגרות החינוך השונות.

8. פרק זה הוא תוצר של צוות מדיניות חיים משותפים בפורום אי-שוויון בחינוך בהובלת ליאת אולילאל, מו"פ התנסות בהוראה, מכון מופ"ת. ראשת צוות קידום תפיסת אזרחות משותפת: נסרין מורקוס, אשת חינוך ומנחת קבוצות, מפתחת תוכניות לקהל מגוון מתחום החינוך והמגזר השלישי והציבורי ומקדמת מדיניות. כותביות המסמך: (לפי סדר הא"ב): ח'ולוד אדריס, מנהלת שותפה, המחלקה לחברה משותפת, עמותת סיכוי-אופוק. אהרן גפן, מנהל תחום חינוך, אקורד; איילת מלצר, מד"פית, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי; אילנית דהן, רכזת תוכניות עריכה לשונית ותרגום עברי-אנגלי, מכללת אורנים; גיא ברק, ממונה 'תקווה ישראלית', המכללה האקדמית בית ברל; ד"ר ורוד ג'יוסי, מנהלת המרכז לקידום חיים משותפים, המכללה האקדמית בית ברל; יעלה מזור, רכזת תחום חינוך לחיים משותפים, עמותת סיכוי-אופוק; ד"ר מירי שינפלד, ראשת מרכז TEC, מכון מופ"ת; מעוז לשם, מד"פ, המכללה האקדמית הרצוג; ד"ר נעה ליבוביץ, דיקנית הסטודנטים, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי; נעמי בייט-צורן, מנהלת מחלקת חינוך, האגודה לזכויות האזרח; ענת יונה, מובילת פרויקטים, מרכז אקורד; שמואל ירושלמי, פעיל חברתי

על מנת לקדם חינוך לחיים משותפים וחינוך נגד גזענות, פחד ושנאת האחר, על מערכת החינוך להציב לעצמה יעד מפורש בתחום זה, לקדמו דרך המשאב החשוב ביותר שלה: עובדות ועובדי ההוראה. לשם כך עליה להיות שותפה בהובלה ובגיבוש הזהות המקצועית של נשות ואנשי חינוך, כך שתכלול גם חינוך לערכים דמוקרטיים ומאבק בגזענות מתוך תפיסת תפקיד המקדמת סקרנות, דיאלוג והכלה של הבדלים ומחלוקות כחלק מן המעשה החינוכי.

חסמי עומק המונעים קידום חינוך לחיים משותפים

1. בדומה לכלל הציבור בישראל, ובעיקר באווירת הקיטוב השוררת בארץ בשנים האחרונות, גם בקרב אנשי החינוך ישנם רבים המתנגדים לעיסוק בחינוך לחיים משותפים. חלקם מתנגד מטעמים אידיאולוגיים, חלקם מתוך תפישה הגורסת כי אין לעסוק בנושאים שבמחלוקת ובסוגיות פוליטיות רחבות במסגרות החינוך, וחלקם מתוך קושי והיעדר כלים לעסוק בנושאי קונפליקט.

2. קיים חוסר בהגדרה מה כלול במושג 'חיים משותפים', ועל כן ניתן לכאורה מרחב שבו כל אחד עשוי להבין זאת כראות עיניו. עם זאת, חוסר בגבולות מוגדרים יוצר חוסר ביטחון לכל מי שכן מעוניין לעסוק בנושא, ומתוך כך להימנעות מעיסוק בתחום.

3. אי שוויון עמוק במשאבים בין מגזרי החינוך, במיוחד בין החינוך היהודי לחינוך הערבי. פערים אלו משפיעים בין היתר על היכולות המקצועיות של נשות ואנשי החינוך הערבי לעצב חינוך ערכי בעל מצוינות אקדמית המעצב זהות.

4. אנשי חינוך המעוניינים לעסוק בחינוך לחיים משותפים ולקדם ערכים דמוקרטים בתוך השדה החינוכי נותרים פעמים רבות ללא ליווי והדרכה וללא כלים מעשיים ויעילים להתמודדות עם קונפליקטים העשויים לעלות מתוך העיסוק בנושא.

5. אווירה ציבורית כללית, שמטילה ספק בלגיטימציה של אנשי חינוך המצוידים בכלים ובידע לעסוק בנושאים קונפליקטואליים ושנויים במחלוקת עקב העדר גיבוי מערכתי לקידום שיח בנושא, ובשל חשש מאובדן משרתם או מעמדם, מחייבת את משרד החינוך לפעול באופן יזום, ולספק גיבוי ותחושת ביטחון למורים ולבתי ספר. בהקשר זה יש לציין כי משרד החינוך אמנם הגדיר בחוזר מנכ"ל (2016) כי יש לעודד מורים לנהל שיח בכיתות, גם בנושאים השנויים במחלוקת, אך למעשה אינו נוקט כל פעולה לעידוד אקטיבי של המורים לפעולה זו ואף עושה שימוש בצעדים שונים היוצרים אפקט מצנן והרתעה.

6. ההתייחסות הקיימת היום לקידום חיים משותפים נוטה להיות אנקדוטית וסבה סביב "אירועי שיא" דוגמת מפגשים מעורבים. לרוב, אירועים מסוג זה, גם כאשר מייצרים קירבה רגעית, אין בהם כדי לייצר מארג קשרים אמיתיים, עמוקים ובעלי תלות הדדית בין פרטים בקבוצות השונות, ולכן הם אינם חזקים דיים כדי להתמודד עם אתגרי החיים במציאות הישראלית.

7. חסם נוסף קשור בתקצוב התחום. עד כה לא הוקצו תקציבים, תקנים או שעות הוראה בהיקף שיש בו כדי לקדם חיים משותפים באמת. כך למשל, היקף ההשתלמויות בנושא חיים משותפים ממניעת גזענות הוא שולי עד כדי זניח - פחות מאחוז אחד מכלל ההשתלמויות שהתקיימו.

8. לבסוף, גם התוכניות הבודדות הפועלות בתחום זה לא עוברות כל תהליך של הערכת יעילותן ושיפור מתוך למידה זו. בדוח המעקב של מבקר המדינה (2021) נכתב כי "אף שהמשרד שילב את נושא החינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות במטרות התוכנית האסטרטגית שלו הוא לא גיבש מתווה וכלים להטמעתה וליישומה בתוכניות הלימוד; בתי הספר והתלמידים גם אינם מוערכים ואינם נמדדים על השתתפותם בתוכנית".

המלצות למדיניות משרד החינוך לקידום חיים משותפים בישראל

כהערה מקדימה, יש לזכור כי מדיניות המשרד בנוגע לקידום חיים משותפים צריכה לתת מענה מיידית בכמה רבדים משלימים:

א. צעדים הנוגעים למערכת החינוך - תלמידים/ות, מורים/ות ומנהלים/ות

ב. צעדים הנוגעים בהכשרת מורים במוסדות להשכלה גבוהה

ג. צעדי רוחב המשליכים על כלל המערכת

מן המפורט לעיל עולה כי קידום חינוך לחיים משותפים ולערכים דמוקרטיים מחייב שיתוף פעולה הדוק בין כלל האגפים הרלוונטיים במשרד החינוך: מינהל עובדי הוראה והכשרת מנהלים, מזכירות פדגוגית והאגף לחינוך קדם יסודי, המל"ג, מוסדות הכשרת המורים והאגפים השונים במטה משרד החינוך.

להלן המלצותינו לצעדים הנדרשים:

צעדים כלל-מערכתיים:

1. הטמעת החיים המשותפים בחיי היום יום במערכת החינוך (של פרחי הוראה, עובדי הוראה, מנהלים ותלמידים). לשם כך חשוב לעודד:

- קיום מספר קורסי חובה משותפים לסטודנטים ערביים ויהודים
- הנכחת האחר בספרי הלימוד של המגזרים השונים
- עידוד צוותי הוראה להשתלמויות משותפות בין מגזרי החינוך היהודים והערבים
- עידוד יוזמות לאיגום משאבי למידה על מנת להרחיב שיעורים משותפים לתלמידים יהודים וערבים כחלק משגרת היום יום בבית הספר
- עידוד פרויקטים מתמשכים משותפים במסגרות החינוך הפורמליות והבלתי פורמליות של בתי הספר
- מתן תמריצים לגיוון בחדרי המורים של בתי הספר והמכללות (עידוד של מורים יהודיים ללמד בבתי ספר במגזר הערבי ולהפך, מורים ערבים במגזר היהודי)
- חשיפת פרחי ההוראה לבתי הספר של המגזרים השונים במסגרת ההתנסות וההכשרה

2. ביצוע תהליכי הערכה ובקרה לתוכניות המוצעות וקיום מחקר מלווה, שמטרתו לבדוק את יעילות הצעדים שננקטו על פי מדדים אובייקטיביים. יש לציין כי בישראל פועלים כיום מספר ארגונים העוסקים באופן שוטף במחקר בתחומי קידום אזרחות משותפת. ישנו ערך רב לעבודה בשיתוף פעולה עם ארגונים אלו.

3. העברת המדיניות מהלכה למעשה והעברת מסר ברור כי משרד החינוך רואה חשיבות רבה בקידום הנושא, מחייבת הקצאת תקציב ומשאבים מספקים.

צעדים בשדה הכשרת מורים במוסדות להשכלה גבוהה:

4. פרסום תכנית פעולה הנגזרת ממתווה ודמני-ענבר, שמטרתה הטמעת החינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות בהכשרת ובהתנסות פרחי הוראה, במסגרת הפיתוח המקצועי של עובדי ההוראה. על התוכנית לכלול:

- הגדרת הידע הבסיסי הנדרש למתכשרים להוראה בנושא זה
- הגדרת הכלים והמיומנויות הדרושים ליישום התכנית
- הקמת מרכזים ייעודיים לקידום חיים משותפים במוסדות ההכשרה וההשכלה שתפקידם הוצאת התכנית לפועל ומעקב אחרי יעילותה.

5. הקמת מערך מקיף במסגרת תכנית ההכשרה להוראה שמטרתה לצמצם את אי השוויון האקדמי המובנה בין הסטודנטיות בוגרות החינוך הערבי בהשוואה לבוגרות החינוך הממלכתי והממלכתי הדתי.

צעדים במערכת החינוך:

6. הסדרת הנושא בחוזר מנכ"ל: על החוזר להגדיר באופן מפורש מהו 'חינוך לחיים משותפים', וכן את חשיבות הטמעתו מגיל הגן ועד סיום התיכון. במסגרת חוזר מנכ"ל זה יש לקבוע באופן מפורט:

- יעדי המשרד ביחס לקידום החינוך לחיים משותפים
- הגדרה ברורה לדרישות משרד החינוך מבתי הספר ועובדי ההוראה בבואם לקדם ערכים אלו.
- המשאבים המופנים לשם כך על ידי המשרד
- תכנית מעקב ובקרה אחר יישום הוראות החוזר

7. הגדרת חובת השתלמויות ופיתוח מקצועי בנושא חינוך לחיים משותפים, חינוך נגד גזענות וחינוך לערכי דמוקרטיה לכלל עובדי ההוראה – מורים, גננים, ומנהלים.

סיכום

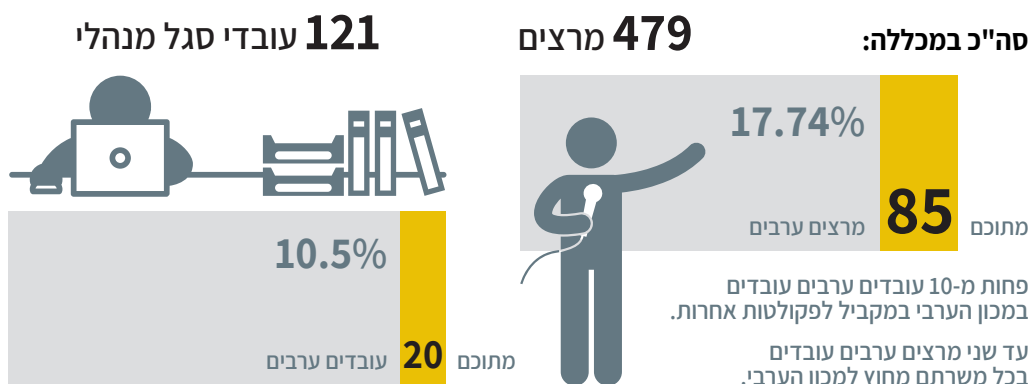
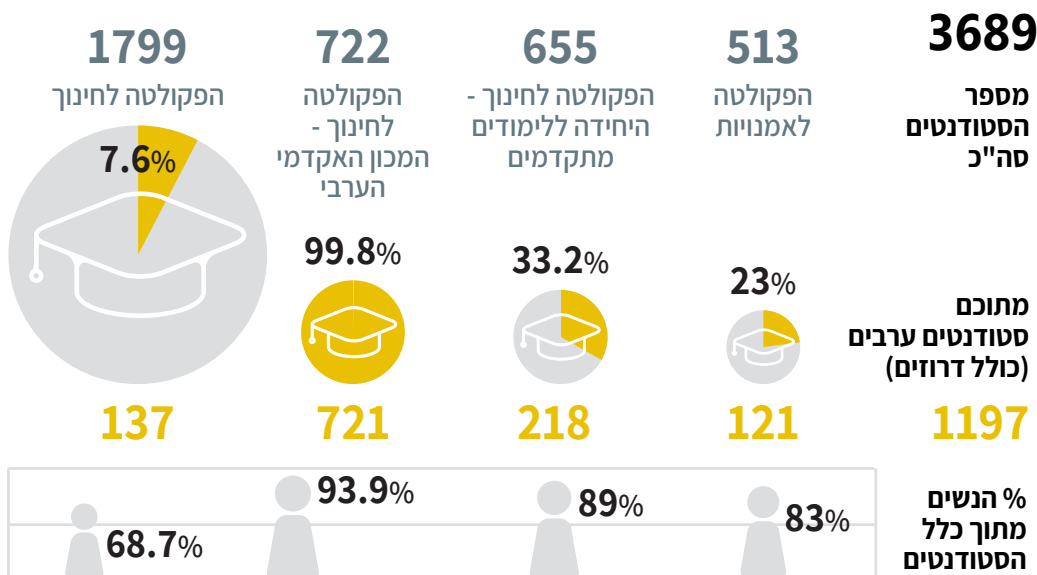
על מנת לחולל שינוי במציאות המפולגת בישראל יש לפעול ביתר שאת לקידום חיים משותפים בין קבוצות שונות בחברה. על מערכת החינוך, בהיותה אחד מסוכני החיברות החשובים ביותר, מוטלת אחריות רבה בקידום ערכים דמוקרטיים של אזרחות וחברה משותפת. עליה להבטיח לבוגרי מערכת החינוך ועובדיה (מורים בפועל וסטודנטים להוראה) גיבוי, הכשרה וכלים להתמודדות עם קונפליקטים והפחתת הפחד מהאחר. באווירה הציבורית הנוכחית קיימת חשיבות רבה להעברת מסר חד-משמעי ברוח הדברים האמורים, הן כמדיניות רשמית ברורה, הן בהקצאת משאבים ותקציבים והן במחויבות ליישום התכניות, שכן הנושא עומד בראש סדר העדיפויות של החברה הישראלית שעליה ייבנה עתידה.

פרק ב':

מודל מקיף לחיזוק ולהעצמה של החינוך לחיים משותפים במכללה האקדמית בית ברל⁹

המכללה במספרים:

9. פרק זה הוא תוצר של עבודה משותפת בין צוות המרכז לקידום חיים משותפים במכללה האקדמית בית ברל ובין צוות עמותת סיכוי-אופוק.

במכללה האקדמית בית ברל לומדים אלפי סטודנטים מהחברות השונות בארץ, כ-20% הם ערבים. מחקר אורך פנימי במכללה מדגיש את הפוטנציאל והאפשרות של הקמפוס לקדם ערכים של חברה משותפת, ומחדד את הצורך בחשיבה על מגוון דרכים ואופנים לממש יעד זה.¹⁰ במכללה פועל מ-2014 מרכז לקידום חיים משותפים – המרכז היחיד בארץ שהוקם במוסד אקדמי כדי לחנך לאזרחות משותפת ושוויונית, לחזק את הדמוקרטיה הישראלית, ולחנך לסובלנות ולהכרה הדדית בין סטודנטים מתרבויות שונות. הדרך החינוכית שאומצה על ידי המרכז לקידום חיים משותפים במכללה היא דרך חינוך הוליסטית. הסטודנט ילמד על אזרחות משותפת בחברה דמוקרטית מרובת תרבויות, יחווה תכנית לימודים רב-תרבותית ומגוונת ויחיה בקמפוס שמתנהל באופן רב-תרבותי. הקמפוס בעצמו מהווה מודל לחיים משותפים בין יהודים וערבים, ובין חילונים וחרדים.

חיזוק ערכי החיים המשותפים במכללה חשוב בפני עצמו, אך חשיבות זו מתעצמת לאור מגזרי החינוך הנפרדים, שכן ברוב המקרים זוהי ההזדמנות הראשונה לחשוף את המושגים להוראה לידע ולחוויות מקדמות-שותפות, ולקדם את ההיכרות של פרחי ההוראה עם מערכות החינוך העברית והערבית, באמצעות חשיפת הסטודנטים לידע תיאורטי ומעשי כאחד. פרק זה יתייחס לקידום חיים משותפים בין מגוון הסטודנטים מהחברות השונות בהיבטים שונים של פעילות המכללה: באמצעות הסגל האקדמי והסגל המנהלי; בתחומי הוראה, מחקר ופיתוח אקדמי; במסגרת תחומי לימוד; במרחב הציבורי ובאמצעות פעילות בלתי פורמלית לסטודנטים ולסגל המכללה.

המודל המפורט כאן מותאם למכללה האקדמית בית ברל בעת הזו ובודאי שאינו המודל היחיד האפשרי. אנו מזמינים את יתר המכללות והתוכניות להכשרת מורים להרחיב את החשיבה, ליזום ולייצר תכניות עבודה נוספות - שמטרתן לחזק את החינוך לחיים משותפים הן ברמת התשתית המוסדית והן ברמת התכנים הפדגוגיים.

קידום חיים משותפים באמצעות הסגל האקדמי והסגל המנהלי

- 1. גיוס סגל אקדמי ערבי: שילוב מרצים, עוזרי הוראה ומדריכים פדגוגיים מהחברה הערבית ביחידות השונות.** סגל מגוון מבחינה לאומית, תרבותית ושפתית הוא נכס בכל הקשור לקידום חיים משותפים, הוא מודל לחיקוי עבור הסטודנטים ובעל יתרון של דו-לשוניות.
- 2. יש לפעול לגיוס סגל ערבי מנהלי באמצעות מכרזים בערבית ופרסום רלוונטי שיוכל לתת מענה גם לסטודנטים ערבים.** נוכחות סגל ערבי לצד יהודי תשפיע גם על הסטודנטים היהודים

10. (היישריק, 2020-2017). דוחות מחקרים פנימיים.

ותשדר מסר של חברה משותפת. סגל מנהלי מגוון משפיע על השיקולים ועל קבלת ההחלטות השוטפות של המוסד האקדמי, כאלה שמביאות בחשבון מרכיבים רבים יותר המתייחסים לכל מי שעובדים ולומדים בו.

3. **הכשרה ייעודית לאנשי סגל:** הכשרה של אנשי הסגל האקדמי והמנהלי לרגישות תרבותית ולהתמודדות עם שונות תרבותית, תוך שימת דגש על החברה הערבית. אנשי המפתח לטיפול בהמלצה: דיקאנים ומשאבי אנוש.

חיזוק חינוך לחיים משותפים בתחומי הוראה, מחקר ופיתוח אקדמי

1. **הוראה משותפת:** הגדלת כמות הקורסים בהוראה משותפת יהודית-ערבית. ניסיון העבר במכללה מלמד כי הוראה משותפת עולה יפה ומהווה הצלחה.

2. **עידוד יוזמות של סגל מחויב וסטודנטים:** זיהוי התנסויות קיימות של למידה משותפת שנולדו מתוך יוזמות אישיות של מרצים וסטודנטים. מומלץ לקיים מעקב אחר היוזמות הללו, כדי לסייע במידת הצורך, להרבות ולהגדיל יוזמות אלו כך שיהיו בנות קיימא לאורך זמן. כדי לאתר יוזמות העולות "מן השטח", יש לייצר ערוצים סדירים להעברת מידע וליצירת דיאלוג בין בכירים בפקולטות השונות בתוך המכללה ובין והמרכז לקידום חיים משותפים.

3. **יצירת ממשק חיובי בין האקדמיה לתעסוקה:** למשרד החינוך כמעסיק ולבית ברל כמוסד מכשיר ישנה אחריות משותפת לספק לפרחי ההוראה כלים מיטביים להשתלבות בתעסוקה בכלל מגזרי החינוך. לטובת כך פרחי הוראה מהמגזרים השונים ילמדו בבתי הספר של תלמידים ממגזרי חינוך אחרים.

כמו כן התנסות בין מגזרית תוכל לספק לפרחי ההוראה היכרות קרובה יותר עם מגזרי החינוך השונים על מנת שבבוא העת יוכלו הם עצמם להיות סוכני שינוי ולתווך היכרות זו לתלמידיהם. פרחי הוראה מהמגזרים השונים ילמדו בבתי הספר של מגזרים אחרים. יש בכך סיכוי להגביר מעורבות של מורים ערבים בבתי ספר יהודיים ולהפך.

פעילויות הכנה ותמיכה

- **חוקרים ומדריכים פדגוגיים ערבים יוכלו להשפיע על תוכנית הלימודים וההכשרה באופן שימלא זווית חיונית נוספת, וכן שיהיו מודל לחיקוי עבור הסטודנטים הערבים והיהודים. מכיוון שהיום רק כ-2% מכלל המרצים במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל**

הם ערבים, ניתן להרחיב את האפשרויות של סטודנטים ללמוד מהם באמצעות ריכוז מאגרי מידע של חוקרים ערבים. יש להגדיר בספרייה המרכזית של מכללת בית ברל ממונה על איסוף וריכוז מאגרי מידע של חוקרים ערבים, תוך יצירת קשר עם מאגרים של אוניברסיטאות אחרות.

- יש לעודד וללוות מרצים המעוניינים בהוראה משותפת ערבית-יהודית.
- יש צורך בגוף מתכלל ומתוון שיוכל לחבר בין הצרכים של מרצים ובין מצאי המכללה. למשל, לאפשר ייעוץ ותמיכה לחברי סגל הנתקלים בסוגיות קשות בכיתות הלימוד המגוונות על רקע מתח לאומי או תרבותי. ניתן להיעזר במרכז לקידום חיים משותפים.
- הערכת מרצים: הוספת קריטריון "תרומה לקידום חיים משותפים" לאופן שבו מוערכים המרצים בתום שנת הלימודים האקדמית. קריטריון כזה אינו חלק ממערכת המדידה וההערכה של המרצים כעת ועליו להתייחס לכמה מרכיבים כגון סילבוס, סיורים, מיומנויות שנרכשות במהלך הקורס, עידוד מטלות משותפות ועוד. יש לקדם את ההמלצה באמצעות ראש המרכז ללמידה והערכה בשיתוף עם המרכז לקידום חיים משותפים.

קידום חיים משותפים במסגרת תחומי לימוד

1. קורס חובה – התמודדות בכיתה עם נושאים שבמחלוקת. קורס שיספק כלים חינוכיים לעיסוק בנושאים חברתיים-אזרחיים ובגזענות, שמעוררים רגשות עזים בקרב סטודנטים, וכמובן בעקבות כך – כלים למורים לעתיד בתוך בתי הספר (למשל: התמודדות עם גזענות, ניהול קונפליקטים, הנחיית דיון בנושאים שנויים במחלוקת, הנחיית קבוצה בתחומים פוליטיים, חברתיים, לאומיים וזהויות, תכנון והערכה של תוכניות לחיים משותפים וכו'). אפשר להיעזר בארגונים ובעמותות שכבר מציעים סדנאות וקורסים אלו כהשתלמויות לסטודנטים ולסגל הוראה.
2. ככלל, יש לפעול לשילוב תכנים ומטלות המספקים מיומנויות כפי שהוזכרו בסעיף הקודם כחלק מהקורסים האקדמיים.
3. עידוד סטודנטים כיחידים או בקבוצות משותפות לערבים ויהודים – למחקר אקדמי שעניינו הוראת ערכים של חיים משותפים בכיתה.
4. הרחבת הידע של הסטודנטים בנוגע לחברה הערבית כמיעוט לאומי בפרט, ולמגוון תרבויות ודתות בישראל. יש לפעול להרחבת הידע באמצעות הכנסת שינויים בקורסים קיימים. ראשי הפקולטות יוכלו לסייע בזיהוי הקורסים והמרצים הרלוונטיים ביותר.

5. סיורים ומפגשים עם תרבויות שונות בארץ. על רקע ההפרדה במגורים ובמגזרי החינוך אשר התייחסנו אליהם קודם, חיוני במיוחד לקדם סיורים לחברה הערבית. לרבים מן הסטודנטים היהודים תהיה זו הזדמנות ראשונה.

6. שילוב מאמרים אקדמיים של חוקרים ערבים או מאמרים בערבית לסטודנטים הערבים.

7. שילוב מרצים אורחים מהחברה הערבית.

8. שימוש לגיטימי בשפה הערבית בהרצאות (סטודנטים ערבים יהיו רשאים לדבר בערבית, אם נוח להם יותר להתבטא או לשאול שאלה).

9. התנסות בהוראה כחוויה וכמפגש: קידום קורסי התנסות במגזרי החינוך שזרים לסטודנט (ערבים במגזר היהודי ויהודים במגזר הערבי). יצירת תהליך הנחיה והכנה שיאפשר לסטודנט לחוות את ההתנסות בבית הספר של החברה האחרת כחוויה שמהותה למידה ושאיפה לקידום מודל חיים משותפים. כדי ליישם המלצה זו יש להביא בחשבון גילויי גזענות כלפי סטודנטים, לצד תחושות של זרות ואי נוחות שעלולות לעלות בעת ביקור והתנסות במגזרי חינוך אלו. יש לקדם ליווי והנחיה לטובת התמודדות עם מחסומי שפה בבתי ספר ערביים, ומומלץ להיעזר בניסיון הקיים בנושא במקומות שפועלים כך כיום (למשל, המדרשה לאומנות במכללת בית ברל).

פעילויות הכנה ותמיכה

- **על מנת להצליח ליישם חלק מן ההמלצות הללו, על מוסד ההכשרה למנות גוף שבסמכותו לדאוג לכך שהפקולטות יציבו יעדים, לטווח קצר ולטווח בינוני, בכמה היבטים מאלה שמוזכרים כאן, וכן שתחת סמכותו יוכל לדאוג ליישומם.**
- **הכשרת אנשי הסגל האקדמי לרגישות תרבותית ולהתמודדות עם שונות תרבותית בכיתה, תוך שימת דגש על החברה הערבית. אנשי המפתח לטיפול בהמלצה: דיקאנים ומשאבי אנוש. מומלץ לבצע את ההנחיה בעזרת שני מנחים – ערבי ויהודי.**
- **יש לפעול באופן יזום על מנת לרתום את כלל הסגל האקדמי לקחת חלק בשינויים, שכן הם דורשים מאמץ מכוון, ובמקרים רבים אינם נתפסים כצורך דחוף. לשם כך יש להציג בפני המרצים את מגוון האפשרויות והיתרונות לחידוש ועדכון הקורסים. ניתן להיעזר בפעילות הרוחבית של המרכז לקידום חיים משותפים.**

- **הקמת קבוצה (פורום) של חברות וחברי סגל אקדמי המעוניינים להוביל קורסים ופעילויות לקידום חיים משותפים במכללה. בפורום תתקיים למידת עמיתים וייבנה מאגר של חומרים ופעילויות שישמשו את הסגל.**
- **הכנת סטודנטים בתחילת הלימודים למפגש בין תרבותי באמצעות סדנאות ייעודיות למטרה זו ובהנחיית שני מנחים – ערבי ויהודי.**

קידום חיים משותפים במרחב הציבורי

1. ימי חג וחופשים: שימוש בלוח אקדמי המקדם חופשות מכללה בימי חג של כל הדתות. קידום יוזמה זו נתון בידי הנהלת המכללה.
2. פרסום דו-לשוני: קידום הפיכת הפרסומים הרשמיים של המכללה, כולל ברשתות החברתיות, לדו-לשוניים (עברית וערבית). לטובת מימוש המלצה זו יש להעסיק תרגום רשמי.
3. אירועים משותפים: קיום אירועים תרבותיים/היסטוריים/חברתיים שמזהים עם קהילה מסוימת באופן שיפנה לכלל תלמידי המכללה מתוך עמדה של קידום סולידריות וחברה משותפת. יש לרתום את אגודת הסטודנטים כשותפה פעילה בארגון אירועים כאלה ולמשוך את הסטודנטים להשתתפות בהם.
4. יום החיים המשותפים: קידום מסורת שנתית של "יום החיים המשותפים" (בדומה ליום הסטודנט) – יום שיא לחשיפה ולהצגה של מיטב הפעילויות המשותפות הנעשות בקמפוס. חשוב לזכור שאם יום השיא מתקיים על חשבון שעות שיעורים, יש צורך באישורים מיוחדים בכדי לקיימו. יום שיא המתקיים בהפסקות בין השיעורים קל יותר להפעלה, אולם השפעתו פחותה בכל הנוגע לתכנים משמעותיים. מומלץ שהנהלת המכללה תשתף את אגודת הסטודנטים בעיצוב יום זה.

קידום חיים משותפים באמצעות פעילות בלתי פורמלית לסטודנטים ולסגל המכללה

1. יצירת מסגרות למרחב בטוח לשיתוף ורפלקציה: פעילות רחבת היקף לקידום חיים משותפים במכללה תציף אצל הסטודנטים חוויות ותובנות על המעשה החינוכי בישראל. יש ליצור מסגרות בלתי פורמליות שיאפשרו לסטודנטים לעבד את התהליכים הללו בשיתוף אגודת הסטודנטים, מעורבות חברתית ודקאן הסטודנטים.

2. התמודדות עם אתגרים ייחודיים פרסונליים או עם סוגיות רחבות, למשל כאלה שסטודנטים ערבים פוגשים מתוקף היותם חלק מאוכלוסייה מוחלשת במכללה. לטובת יצירת מענה הולם, יש לקדם שיתוף פעולה בין המרכז להנגשת השכלה לחברה הערבית, דקאן הסטודנטים ונציגי אגודת הסטודנטים.
3. יוזמות סטודנטיאליות: קידום יוזמות חברתיות של הסטודנטים שמחזקות חיים משותפים בתוך הקמפוס ומחוצה לו ו/או נבנות בשיתוף פעולה בין סטודנטים ממגזרי חינוך שונים. יש לעודד סטודנטים ליוזמות בשיתוף עם אגודת הסטודנטים, מלגות פר"ח, משרד הנשיאה, גם באמצעות תחרויות, פרסים, נקודות אקדמיות או תמורה כספית.
4. פעילות מחוץ לקמפוס: מיזמים משותפים עם בתי ספר והקהילה שיפרצו מעבר לגבולות הקמפוס, בין השאר באמצעות מחקרים הבודקים קידום חיים משותפים בישראל ומחוצה לה. אומנם קיימים פרויקטים כאלה כיום, אך יש צורך במספר גדול יותר של התנסויות ושיתופי פעולה.
5. ידע כבסיס להפחתת ניכור וקידום קרבה: מידעון קבוע שיישלח בחגים ובמועדים שאינם יהודיים בתפוצה רחבה, כדי לקדם מודעות למנהגי החג ולאורחותיו. אנו חיים בעידן של הצפת מידע, לכן מומלץ להתמקד בכמה מועדים מצומצמים ולהסתפק בטקסטים מדויקים וברורים. אחת ההצעות היא לשלב בין חגים דתיים וימים לאומיים,
6. שיתוף פעולה פנים-מכללתי: אמנם אוכלוסיית הסטודנטים במכללה האקדמית בית ברל מאד מגוונת אך ישנן תכניות מרכזיות הומגוניות וכך קהל הסטודנטים אינו חשוף לעושר והגיוון במכללה. לטובת כך יש לפעול לחיזוק שיתוף פעולה בין הפקולטות ולקדם למידה משותפת, חיבור בין מרצים, תכניות משותפות ושיתופי פעולה בין סטודנטים.
7. סיורים לקידום חיים משותפים: גיבוש קבוצות סיורים חוצות יחידות במכללה לטובת היכרות בלתי אמצעית עם חברות מגוונות בחברה הישראלית, עם המורשת והמנהגים של החברים בהן.
8. קיום מפגשים חברתיים בנושא חיים משותפים בין חברי הסגל ובני משפחותיהם: להיכרות בין-אישית המעצימה את הקבוצות השונות במכללה יכולת להטביע חותם עמוק ולייצר חברויות שיובילו לשותפויות לשנים קדימה. אנו ממליצים להתחיל מפגשים כאלה במעגלים קטנים יותר (למשל של ידידי המרכז לקידום חיים משותפים) ולהעריך את האפקטיביות שלהם. אנשי המפתח לטיפול בהמלצה: ועדת היגוי ושותפי המרכז.

מקורות תקציביים

מעל סעיפים רבים ריחפה שאלת מקורות המימון ואופן חלוקת המשאבים במכללה לטובת קידום הסוגיה. על כן בחרנו לא להתייחס לנושא זה בכל סעיף אלא ריכזנו להלן את המלצותינו:

מקורות המימון להמלצות המצויות במסמך קשורים במהות ההמלצה ובתוכנה, ולכן יש לגבש את רשימת המקורות תוך תכלול ההמלצות, היוזמות ואפשרויות התקצוב הקיימות. בחלק מן המקרים קיימים תקציבים מובנים, ויש לתקצב את התוכנית כאחוז מתוך תקציב המכללה או הפקולטה. אנו ממליצים לחפש תת-מיצוי בקולות קוראים שמגיעים מהוועדה לתכנון ותקצוב (ות"ת) בנושאים הבאים: הגגשת השכלה לחברה הערבית, תוכנית "צעד לפני כולם" (להכנת סטודנטים ללימודים האקדמיים), תוכנית "קליטה באקדמיה", קורסים ותוכניות המקדמות מעורבות חברתית דוגמת פר"ח.

לחלק מן היוזמות יש למצוא מימון חיצוני מקרנות או מתורמים. עוד אנו ממליצים להציע מיזמים ברמת המכללה שינוהלו תחת תקציב המכללה, ולשם כך יש להכניס לתוך תקציבי הפקולטות השונות סעיפים צבועים המיועדים לפעילויות המקדמות חיים משותפים. מומלץ ליצור מערך עדכון שוטף מול אגף התקציבים, בכדי להבין אם יש אפשרויות זמינות לתקצוב נוסף.

